

26. הגדה ואגדה – על סידור ההיסטוריה לפי הסדר

קטע מרכזי בסיפור יציאת מצרים שבהגדה קשור לעשר המכות במצרים ולמכות שהוכו המצרים על הים. מדובר בדרשות חז"ל שנמצאות גם בקובצי המדרשים הרגילים; "הדרשות לא נתחברו לשם שיבוץ בהגדה של פסח",¹ ואורגנו מחדש בהגדה באופן שמשתלב בסיפור הגדול, סיפור שסובב סביב צירו של ספר שמות, מציג את הפסוקים הרלוונטיים ומעבד אותם על דרך המדרש.

לגבי המכות, הניסוח בהגדה הוא כדלהלן: "אלו עשר מכות שהביא הקדוש ברוך הוא על המצרים במצרים ואלו הן...". וכאן באה רשימתן; ובהמשך מובאת הצגתן בראשי תיבות, כמעין נוטריקון: "רבי יהודה היה נותן בהם סימנים דצ"ך, עד"ש באח"ב". ובנקודה זו עוברת ההגדה לסיפור המכות על הים:

רבי יוסי הגלילי אומר מנין אתה אומר שלקו המצרים במצרים עשר מכות ועל הים לקו חמישים מכות. במצרים הוא אומר 'ויאמרו החרטמים אל פרעה אצבע אלהים היא' ועל הים מה הוא אומר 'וירא ישראל את היד הגדלה אשר עשה ה' במצרים ויראו העם את ה' ויאמינו בה' ובמשה עבדו'. כמה לקו באצבע עשר מכות אמר מעתה במצרים לקו עשר מכות ועל הים לקו חמישים מכות.

רבי אליעזר אומר מנין שכל מכה ומכה שהביא הקדוש ברוך הוא על המצרים במצרים היתה של ארבע מכות שנאמר ישלח בם חרון אפו עברה וזעם וצרה משלחת מלאכי רעים עברה אחת וזעם שתיים וצרה שלוש משלחת מלאכי רעים ארבע. אמר מעתה במצרים לקו ארבעים מכות ועל הים לקו מאתיים מכות.

רבי עקיבא אומר מנין שכל מכה ומכה שהביא הקדוש ברוך הוא על המצרים במצרים היתה של חמש מכות. שנאמר ישלח בם חרון אפו עברה וזעם וצרה משלחת מלאכי רעים. חרון אפו אחת עברה שתיים וזעם שלוש וצרה ארבע משלחת מלאכי רעים חמש. אמר מעתה במצרים לקו חמישים מכות ועל הים לקו חמישים ומאתים מכות.

מדובר במדרשים לכל דבר ועניין, שמתבססים על הפסוקים: "ויאמרו החרטמים אל פרעה אצבע אלהים היא" (שמות ח, טו); "וירא ישראל את היד הגדלה אשר עשה ה' במצרים ויראו

1. שמואל זאב ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 146.

העם את ה' ויאמינו בה' ובמשה עבדו" (שמות יד, לא); "שלח בם חרון אפו עברה וזעם וצרה משלחת מלאכי רעים" (תהילים עח, מט). הרעיון לחבר לפסוקי תורה פסוקים מתהילים (ובכלל מ'כתובים' או מ'נביאים'), הינו מאבני היסוד של המדרש, שבא לידי ביטוי מסוים גם ב'הפטרות'. הנחת העבודה היא שדברי הנביאים והכתובים, לא רק ללמד על עצמם וענייניהם באו, אלא גם להציע מפתחות חדשים להבנת התורה. לנקודה זו יש חשיבות מיוחדת לענייננו משום שהפרק הנדון בתהילים מתייחס בדרכו הפיוטית ליציאת מצרים, תוך הצגת זווית ראייה שונה לחלוטין, על אירועיה,² ואם בא המדרש לומר שבראייתו ההתייחסות לנושא של ספרי שמות ותהילים חד המה – דיינו!

באופן ספציפי יותר ניתן לומר כי בהגדה מונח היסוד לתפיסת 'עשר המכות'; 'עשר! ובאמירה מפורשת! מה שנאמר הושר בנדון ב'תהילים' מהווה נקודת מבט; היא חשובה, אך כוחו של הסיפור גובר, בסיפור יציאת מצרים בספר שמות אמנם לא נספרו מכות ולא צוינו מספרים, אך מנייתן אחת לאחת מובילה ל'עשר'. אם כן, הבסיס הוא עשר המכות, ועל גביו תצמח, ובעזרת המדרש, הפרשנות החשובה שמציע תהילים.

על רקע זה עולה חשיבותו של הנוטריקון 'דצ"ך, עד"ש, באח"ב'. ניתן בהחלט להקשות מה צורך בו, ואפשר שלפי פשוטו אין בו אלא סימון מהסוג המקובל אצל חכמים המתמודדים עם הצורך לזכור רשימות מרובות פרטים בדרך שכזו. לדידנו, חשובה לא פחות ההבנה כי הנוטריקון הזה בא לחזק את הליכודיות של עשר המכות כמושג; וזאת לנגד הדרך שספר תהילים מטפל בבעיה, ההגדה מדגישה את העובדה הפשוטה שמספרן עשר, והצגתן בראשי תיבות מחזקת זאת. ראשי תיבות יוצרים אפקט מרכז, משייך, כביכול נוצר מושג חדש המארגן את הפריטים שעומדים בבסיס ראשי התיבות ומביאים אותם למסגרת. טרם נפתח את הרעיון הזה, ניגע בשאלת תפקיד המדרשים על מכות ים סוף.

העיקרון הדרשני ברור: מכות מצרים מיוצגות על ידי 'אצבע', אמנם זוהי פרשנות החרטומים, אבל היא הנותנת, יש הסכמה כללית, אפילו החרטומים מסכימים שמה שחוו הוא רק אצבע. לעומת זאת, אירועי ים סוף מיוצגים על ידי 'ד', והמכפלה המעבירה את האצבע האחת לחמש, הגיונית. אפשר לדבר על מכפלה של ארבע, והתוצאה האידיאלית היא חמש, בגלל מספר האצבעות ביד. אבל באריתמטיקה אין די, היא יוצרת מסגרת, אך צריך למלאה בתוכן, ואותו מעניק הפסוק בתהילים.

עד כאן הגיון פשוט, אבל כל זה רק מראה פני השטח של המדרש. שאלת העומק היא מהו תפקידו; לכאורה, "שלוש הדרשות על מניין המכות ועל פירוש 'אצבע אלוהים' ו'היד הגדולה

2. יצוין רק שתהילים עח מזכיר את פרקים א' ו'ב בבראשית.

מכוונות בסופו של דבר להאדרת מעמד קריעת ים סוף³. ואכן, זוהי נקודת המוצא, מה שקרה בים סוף עולה לאין ערוך על מה כל שקדם לו, ומי שמעוניין בהערכה כמותית דווקא, יפנה למשוואה המצינית 'פי ארבע...' או 'פי חמש...'. אבל, דומה שזה עדיין לא סוף דיון, וזה נותר עוד לפנינו. משמעות העומק היא שמוצג כאן תהליך; ואליבא דמדרשינו, סופו יוצא מחוזק ומעוצם מתחילתו, ושוב, ניתן לכאורה (לכאורה!) להציע להעצמה זו הערכה כמותית. סוף התהליך מעצב את כולו. כשהסוף חזק, שמים לב שיש כאן בכלל תהליך. אם ההתחלה הייתה במכה אחת מצער – 'דם', הסיום בים סוף עצום ומי ישורנו; פי מאתים וחמישים ממנה! להבנת הצורך הזה יש לשוב ולהזכיר כי לא המושג 'מכה' ולא המספר הטיפולוגי 'עשר' נזכרו בתורה; יתירה מזו, כדי להגדיר תהליך צריך זמן. משך הזמן של המכות לא נזכר בתורה. המדרש (משנה, עדויות ב ב) הציע את משך הזמן 'שנה', אך דווקא ההצעה העגולה הזו מחזקת את היעדר הזמן של הכתוב עצמו. אכן, יש בסיפור התורה תחושה ברורה של תהליך; אולם, תהליך – בעצם, על-פי הגדרה – מצריך זמן, ובהיעדרו התחושה של תהליך נותרת 'באוויר'; אם כל עשר המכות התרחשו למשל תוך חודש-חודשיים, הקישור ביניהן, והמסר כלפי כל המעורבים, הוא ברור וחזק; אך אם אין רצף, והמכות מתפזרות על משך זמן גדול ורב, האפקט המצטבר הולך לאיבוד; ההסבר כי במקריות גרידא עסקין עשוי להתקבל. המדרש מעצים את הסוף כדי לחזק את ההבנה שיש כאן תהליך, לדידו, באופן מיוחד במינו חברו כאן יחדיו השירה – 'תהילים', והמתמטיקה כדי להעמיק את התחושה הזו.

כאן המקום לגעת בשאלת שיבוצו של הפיוט 'דיינו' אחרי מדרשים אלו; לכאורה, "...אין הסבר לצירופו של הפיוט 'דיינו' במקום זה דווקא, וביחד עם הדרשות על המכות"⁴. אולם, דומה כי מיקום הפיוט אחרי המכות מוביל בהכרח להשוואה. לפי הסברנו, הדגש במדרשים היה התהליך, תהליך המתחזק לקראת סופו, ובכך מתחזקת גם התהליכיות, ההבנה שמדובר כאן בתהליך, שהסיפור מוביל ליעד המתקשר מתמטית למה שלפניו. 'דיינו' הפיוט בן ארבע עשרה השורות אך מציין חמש עשרה 'מעלות', ובכך מזכיר את מעלות המקדש הנזכרות במשנה (סוכה ה ד; תמיד ב ה). המעלות במקדש סימנו התקדמות תוך כדי עלייה; כל מדרגה צוינה גם בערך רחני שסומן על ידי מזמור תהילים מתאים – 'שיר המעלות'. תחושת ההתקדמות ברורה לחלוטין; היא מבטאת פיזית ורוחנית. גם 'דיינו' מציין התקדמות; יש שלבים בדרך, תחנות; זה בולט מאוד ב'קירבנו לפני הר סיני', שהוא ערך בפני עצמו, עצם ההתקרבות.

כאן ההפסקה בין מעלה למעלה, בין תחנה לתחנה, מסומן במעין סיכום מעריך 'דיינו'. המעלות המקדש מובילות לאיזשהו שיא, וכן גם דיינו. דיינו, מדגיש מאוד את הדרך. דיינו רומז כי בדומה

3. שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 146.

4. שם, עמ' 148.

למזמורי תהילים שהיו אומרים בכל מעלה ומעלה, יש צורך בהבנה נקודתית שיש שלב, ובשלב צריך להביע עמדה דתית. התמונה הכללית מתבררת רק בסוף הדרך. המעלות במקדש – שלבים במקום־מרחב, והמעלות בפיוט – בזמן־היסטוריה.

אגב, השירים שחותמים את הסדר – 'אחד מי יודע' ו'חד גדיא' אינם רק אמצעי למשיכת תשומת לבם של הילדים, עניין ראוי בפני עצמו. השירים רבי־השלבים, משרשרים אותם זה בזה, ומושג בכך ארגון וסדר ברמת הפרט (חד גדיא), והתיאולוגיה ('אחד מי יודע'). זה משתלב, למצער בהפגנת הארגון, בנושא דידן שעיקרו הוא ההצבעה על תהליכים – שלביהם ותחנותיהם, הבולטים בדרך אל התמונה הכוללת.

אני מבקש להוסיף הערה לסיומו של דיון זה. הקטע שנלמד קודם, עשיר בשימוש פיוטי באצבע; הטפת יין והצבעה על.... אינני יודע אם ריבוי השימוש באצבע נגזר מריבוי אזכורי האצבע במדרשי חז"ל שהוזכרו למעלה; מה שברור הוא שהשימוש המסיבי בשפת הגוף במקביל לפעולה המילולית־אינטלקטואלית הדרשנית, מזכיר כי איננו נמצאים בבית המדרש; מדרשים ואתגריהם הפרשנים – עניין אחד, והיותנו בביתנו סמוכים על שולחנו – עניין אחר. הסדר הוא קומפלקס מורכב מאוד; שולחן מעין מזבח הוא, וכשהיה מזבח בעולם והוקרבו בו קורבנות, משלה השתיקה בטקס. אכן, ההלכה המאוחרת קבעה כי יש לומר טקסטים מסוימים בעת ההקרבה (ויודו, שבחים), אך אין לכך זכר בפשוטו של מקרא. הסדר שבמובנים מסוימים בא במקום הקרבת קרבן פסח, נושא אפוא קלסתר שונה לחלוטין של הפעולה הדתית, שונה ומאתגר. שילוב הדת בטקס חווייתי עם הדת במובנה האינטלקטואלי, ששיאו לימוד תורה.